

IK, WIJ, ZIJ

**IK,
WIJ,
ZIJ**

**SOCIOLOGISCHE
WEGWIJZERS
VOOR ONZE TIJD**

| OWL PRESS |

RUDI LAERMANS

7 VOORWOORD

**IK BEN IK
– OVER INDIVIDUALITEIT**

- 15 Verantwoord kiezen
- 23 Individualiteit in meervoud
- 34 Ingeburgerde individualismen

**ME, INC.
– OVER NEOLIBERALISME**

- 45 De neoliberale conditie
- 56 Manische depressiviteit als levensvorm

**WIJ VERSUS ZIJ
– OVER POPULISME**

- 69 'We the People'
- 83 Populistische democratie?

**WIJ ZIJN MEN
– OVER COMMONALISME**

- 93 Commonalisme als realiteit en belofte
- 104 Notities over artistieke *commoning*

**IK SPREEK
– OVER COMMUNICATIE**

- 115 Acht axioma's over communicatie en sociabiliteit
- 122 Onontkoombare censuur
- 128 Geld, communicatie en kunst

**ZIJ APPELLEREN MIJ
– OVER MASSAMEDIA**

- 137 Het aandachtsregime
- 146 Moraal, maatschappij en media

155 VERANTWOORDING

VOORWOORD

Sociologen meten de temperatuur van onze samenleving: ze doen aan tijdsdiagnose. Meestal focussen ze daarbij met cijfers in de hand op een sociaal probleem, zoals armoede, genderongelijkheid of de sociaal oneven kansen om deel te nemen aan het gesubsidieerde cultuuraanbod. Regelmatig wagen sociologen zich echter ook aan bredere beschouwingen. Welke meer algemene tendensen doordese men het hedendaagse samenleven? En wat voor toekomst stellen die soms in het vooruitzicht?

De in dit boek verzamelde essays doen aan algemene tijdsdiagnose en wisselen directe observaties of ingeburgerde slagwoorden als individualisering af met abstractere inzichten die niet meteen usance zijn in de oude of nieuwe media. Dat we bijvoorbeeld in een functioneel gedifferentieerde maatschappij leven is behalve een mondvol ook *socspeak* ofte ‘sociologees’: typisch een uitdrukking die uit de koker van een afstandelijk kijkende sociale wetenschapper komt. Ik put hierna af en toe uit dit jargon, maar dan hopelijk zodanig dat de gebruikte begrippen direct resoneren met alledaagse ervaringen.

Een korte blik op de inhoudstafel leert dat de veertien essays zijn verdeeld over zes luiken. Die kunnen op hun beurt worden gegroepeerd in drie delen, die ruwweg corresponderen met de drie persoonlijke voornaamwoorden in de titel: *Ik, wij, zij*. Helemaal perfect is deze fit niet, reden waarom ik ervan afzag om de drie delen expliciet te benoemen. Belangrijker is dat de drie persoonlijke voornaamwoorden kunnen worden verbonden met grote maatschappelijke tendensen.

IK

In veler ogen leven we in een ik-gerichte samenleving: dat is een eerste tendens, die ik in de twee eerste luiken analyseer. Het sociale weefsel ging aan het rafelen, waardoor individuen meer keuzevrijheid kregen en die autonomie claimen ze vaak ook nog eens luidop. Vandaar de titel van het eerste luik: ‘Ik ben ik – Over individualiteit’.

Dat we thans meer keuzemogelijkheden hebben dan pakweg een halve eeuw geleden, betekent niet dat we zomaar onze zin kunnen doen. Of het nu gaat om studiekeuze, de baan waar je voor gaat of de gedragen kleren: telkens is er de verwachting dat we onze voorkeur op een sociaal aanvaarde manier kunnen legitimeren, zo betoog ik in het openingsessay 'Verantwoord kiezen'.

In 'Individualiteit in meervoud' vat ik eerst enkele kerngedachten uit de sociologische literatuur over individualisering samen, waarbij ik zwaar op het werk van Ulrich Beck leun. Naar het einde toe plaats ik het proces van individualisering in een breder historisch perspectief, wat de vermeende nieuwheid ervan enigszins relativeert.

Het eerste luik besluit met het essay 'Ingeburgerde individualismen', waarin ik nog meer vraagtekens plaats bij de gangbare benadering van individualisering. Meestal wordt dat proces geduid in termen van communicerende vaten: de grip van sterke wij-beelden en tradities als het kerkse katholicisme verkleinde, waardoor de individuele keuzevrijheid vergrootte. De alternatieve visie zegt dat we te maken hebben met een culturele omslag die ons overeenkomstig voorgegeven modellen of scripten in welbepaalde richtingen duwt: die van het utilitair individualisme (gaan voor je eigenbelang), het moreel individualisme (respect voor ieders individualiteit) en het expressief individualisme (jezelf zijn en uitdrukken).

Maatschappelijke ontwikkelingen hebben dikwijls een januskop. Dat er in onze maatschappij nogal wat 'dikke ikken' rondlopen, wijst behalve op een toegenomen persoonlijke autonomie ook op een sterk gestegen dwang tot zelfstandig handelen. We worden in de sfeer van onderwijs of werk voortdurend geresponsabiliseerd en zo genoopt tot het maken van eigen keuzes, waarop we vervolgens worden afgerekend. Deze heteronome kant van het proces van individualisering licht ik nader door in het tweede luik, 'Me, Inc. – Over neoliberalisme'.

Wat dat neoliberalisme zoal inhoudt, verduidelijk ik kort in 'De neoliberale conditie'. Twee tendensen staan centraal: enerzijds de vermarkting van alles en iedereen, en anderzijds de pressie

om jezelf op te vatten als de eigenaar van diverse capaciteiten of menselijke kapitalen die je ondernemingsgewijs moet managen. In combinatie met preciaire jobs binnen de projecteconomie maakt deze zogenaamde neoliberale bestuurlijkheid – die uitdrukking heb ik van Michel Foucault – niet meteen gelukkig. De titel van het tweede essay in het luik over neoliberalisme, 'Manische depressiviteit als levensvorm', mag voor zichzelf spreken.

WIJ

Behalve meer ik-gerichtheid geeft onze maatschappij een daaraan tegengestelde tendens te zien. Die is dubbelgeleed. Enerzijds is er de wens naar sociale verbondenheid die het populisme in politieke banen dirigeert. Anderzijds werken mensen vaak intensief samen binnen de context van de creatieve projecteconomie. Kortom, het verlangen naar 'wij-heid' gaat samen met feitelijke 'wij-arbeid'.

Het derde luik, 'Wij versus zij – Over populisme' opent met het essay 'We the People'. Daarin laat ik zien hoe het populisme het democratisch principe dat alle macht moet uitgaan van het volk verbindt met een verbeeld 'wij'. De notie van het volk kan op verschillende manieren worden ingevuld: het ene populisme is het andere niet. Wel is er steevast de premisse van een een-gemaakte volkswil die de populistische leider zonder omwegen verwoordt en door het politieke establishment wordt genegeerd.

Populisme is inderdaad een zaak van 'wij tegen zij', waarbij dat 'zij' behalve naar de zittende politieke elite ook kan verwijzen naar eveneens als volksvreemd beschouwde groepen zoals migranten of nieuwkomers. Hoewel het populisme zich ultrademocratisch voordoet omdat het opkomt voor politiek herstel van de volkssoevereiniteit, staat het op gespannen voet met een aantal basiskennmerken van de moderne representatieve democratie. Die fricties diep ik nader uit in 'Populistische democratie?'.

In het vierde luik, 'Wij zijn men – Over commonalisme', focus ik op het belang van teamwork in de creatieve economie. Daarbinnen werd samenwerking een eigenstandige productiekraft, zo betoogt het van oorsprong Italiaanse autonoom

marxisme. Binnen de context van een project werken individuen samen op basis van gedeelde algemeen-menselijke vermogens zoals denken, communiceren en verbeelden (vandaar: ‘wij zijn men’). Dat resulteert in een *common* of gemeengoed – bijvoorbeeld kennis of software – waarop weer anderen kunnen verder bouwen. In ‘Commonalisme als realiteit en belofte’ stap ik goeddeels in de voetsporen van het autonoom marxisme, maar plaats ik ook kritische kanttekeningen bij de naar het anarchisme neigende politieke conclusies die onder meer Antonio Negri en Paolo Virno aan hun tijdsdiagnose verbinden.

Hoe de praktijk van het gemeenschappelijk voortbrengen van gemeengoed er precies kan uitzien, toon ik in ‘Notities over artistieke *commoning*’. Ik sta stil bij enkele markante kenmerken van het samen maken van hedendaagse dans en hoog die op tot algemenere inzichten.

ZIJ

Anderen – ‘zij’ – spreken mij aan en ik spreek hen aan: dat heet communicatie. Ogenscheinlijk gaat het om een hoogst eenvoudig iets: tussen ‘ik’ en ‘zij’ vindt op basis van intenties (‘iets willen zeggen’) een overdracht van betekenissen of informatie plaats. Dat het conceptueel iets complexer ligt, probeer ik duidelijk te maken in ‘Ik spreek – Over communicatie’. Net als in het slotluik ga ik in dit deel regelmatig te rade bij Niklas Luhmann.

‘Acht axioma’s over communicatie en sociabiliteit’ biedt in kort bestek een overzicht van Luhmanns benadering van sociale systemen in termen van naar elkaar verwijzende communicaties. Het daaropvolgende essay, ‘Onontkoombare censuur’, start bij Sigmund Freuds visie op de censuur van onbewuste impulsen en steekt vervolgens door naar ‘sociale censuur’. Bij die uitdrukking gaat het opnieuw over communicatie, in het bijzonder de vaststelling dat we heel veel dingen zouden kunnen, zelfs willen zeggen maar ze desondanks toch niet zeggen. Dat wringt met de heersende moraal van authenticiteit: we communiceren heel wat minder oprecht dan we voorwenden en dan van ons wordt verwacht.

In ‘Geld, communicatie en kunst’ bespreek ik de eigenstandigheid van geld als een medium dat communicatie succesvol kan maken. Wie bijvoorbeeld zegt ‘Dit wil ik’ en de nodige contenten bovenhaalt, krijgt het gewenste ook. Althans voor zover men zich in de economische sfeer bevindt: met geld dwing je in een democratie niet ook politieke beslissingen af en bekom je geen erkenning in de artistieke sfeer. Lukt dat toch, dan is niet toevallig sprake van omkoperij of corruptie.

De titel van het slotluik, ‘Zij appelleren mij – Over massamedia’, zegt al meteen welke richting dat deel uitgaat. De notie van massamedia reserveer ik niet enkel voor bijvoorbeeld televisie of kranten. Ieder medium dat uit is op het maximaliseren van aandacht is een massamedium, zo betoog ik in ‘Het aandachtsregime’. Zo bekeken zijn Facebook, Twitter en Instagram eveneens massamedia. Op die sociale media willen de gebruikers immers ook een zo groot mogelijke hoeveelheid aandacht capteren en regisseren.

Het slotessay ‘Moraal, maatschappij en media’ vertrekt van enkele algemene beschouwingen over de marginale plaats van gedeelde waarden en normen in onze functioneel gedifferentieerde maatschappij. Vanwege de verschillen tussen economie, politiek, wetenschap, recht... kan die niet langer bij elkaar worden gehouden door een overkoepelende moraal. Omdat het aandacht genereert, grossieren massamedia desondanks in morele verontwaardiging over als mistoestanden voorgestelde gebeurtenissen. Dat kan zo zijn maatschappelijk nut hebben. Maar evengoed is het zaak oog te hebben voor de blinde vlek van de massamedia: zij berichten nauwelijks over de normale gang van zaken in de sociale wereld.

Ten slotte

Ieder essay gaat terug op een of meer eerder gepubliceerde teksten die werden geschreven tijdens de voorbije twee decennia (zie de ‘Verantwoording’ achteraan dit boek). Ze werden haast

altijd behoorlijk ingekort, wat meermaals inhield dat delen van de oorspronkelijke argumentatie sneuvelden. Dat zorgde voor winst en verlies. Beknopter formuleren is vaak synoniem voor intellectueel provoceren: een boude stellingname of kort-door-de-bocht-redenering stemt tot nadenken en lokt tegenspraak uit. Tegelijk levert een gekortwiekte tekst in op nuance en raakt de complexiteit van het besproken onderwerp ondergesneeuwd: wat meerdimensionaal is, krijgt een eendimensionaal pak aangemeten. Bij een combinatie van meerdere bestaande teksten resulteert het knip-en-plakwerk tevens in een nieuwe compositie. Daardoor ontstond een eigenstandig essay dat evenwel van mijn kant uit bekeken geen originaliteit kan claimen.

De essays in dit boek marcheren niet allemaal in dezelfde richting: ze zijn in tweevoudig opzicht dubbelzinnig. Alle teksten zijn 'proeven van denken' en in die zin essays: pogingen om hedendaagse fenomenen en ontwikkelingen te begrijpen. Ik heb consequent gestreefd naar een zo groot mogelijke leesbaarheid, maar die publieksvriendelijkheid manifesteert zich op drie manieren. Sommige essays, zoals 'Verantwoord kiezen', zitten in een meer literair en zeg maar zwierig register. Andere neigen stilistisch naar het academisch essay, zoals 'Inburgerde individualismen': herzien voor een breder publiek, maar met aftrek van talige arabesken. Nog andere teksten, zoals 'Individualiteit in meervoud', zweven tussen beide polen. Deze stilistische pluraliteit heeft grotendeels te maken met de media waarvoor de oorspronkelijke teksten werden geschreven. Een bijdrage aan een tentoonstellingscatalogus of magazine vraagt nu eenmaal om een ander vocabulaire dan een artikel voor vakgenoten.

In de tweede plaats is er een inhoudelijke ambivalentie. In luiken zoals 'Ik ben ik – Over individualiteit' of 'Ik spreek – Over communicatie' overheerst een beschrijvende toon. Tevens put ik uit het werk van sociologen, Luhmann voorop, die niet meteen als uitgesproken kritische denkers te boek staan. Dat ligt helemaal anders in 'Me, Inc. – Over neoliberalisme' en 'Wij zijn men – Over commonalisme'. De essays in die luiken zijn sterk schatplichtig aan

de geschriften van Michel Foucault respectievelijk het autonoom marxisme. Dan hebben we het over varianten van kritische theorie die uit zijn op het blootleggen van machtsmechanismen enerzijds en van mogelijkheden tot maatschappelijke verandering anderzijds.

Het pendelen tussen meer afstandelijke tijdsdiagnostiek en kritische positiebepalingen resulteert af en toe in een essay waarin beide samengaan, zoals 'Populistische democratie?'. Maar niet zo vaak: in het geding zijn twee verschillende manieren van kijken naar de maatschappij. Ik vind beide waardevol, niet het minst omdat een machtspectief à la Foucault en de droog-analytische systeemtheorie van Luhmann de aandacht vestigen op heel verschillende basiskenmerken van onze samenleving. Binnen de sociologie valt de rijkdom van dit perspectivisme te verkiezen boven de armoede van oppervlakkige syntheses die bij nader inzien uit conceptueel bordkarton zijn opgetrokken.

Rest mij nog een woord van dank. Twee essays niet te na gesproken, werden de oorspronkelijke teksten op vraag geschreven. Ik dank de diverse opdrachtgevers. Meermaals maakte hun verzoek dat ik een in mijn hoofd al langer rondwalende gedachte alsnog aan het papier toevertrouwde.

Brussel, 1 februari 2020
Rudi Laermans

IK BEN IK

OVER INDIVIDUALITEIT

Verantwoord kiezen

Bij de uitreiking in 1993 van zijn eredoctoraat aan de Katholieke Universiteit Leuven wandelde Niklas Luhmann, gelauwerd voor zijn bijdrage aan de sociale systeemtheorie, schijnbaar onvoorbereid richting spreekgestoelte. Hij had geen bundeltje papier bij de hand, zelfs niet eens een spiekbriefje. De verbazing daarover viel van menig professoraal gezicht af te lezen. Rustig begon Luhmann te spreken, en al gauw werd zijn verhaal een reflectie op het sociale ritueel dat hem te beurt viel. Want waarom was de keuze juist op hem gevallen? Hoe was het geleerde bestuurscollege dat hem de titel van eredoctor verleende tot een eenstemmig besluit gekomen?

Met de fijnzinnige ironie die ook zijn geschriften kenmerkt, zette de minzaam pratende Luhmann bondig uiteen dat elke beslissing contingent is: noch noodzakelijk, noch onmogelijk, dus gewoonweg een mogelijkheid. Voor iedere ietwat doordachte keuze vallen uiteraard goede redenen of argumenten aan te voeren, maar ze zijn in principe nooit dwingend. De naoorlogse existentialisten wisten dat ook al en gaven daarom aan de menselijke keuzevrijheid een dramatische draai. 'De existentie gaat vooraf aan de essentie,' peroreerde Sartre: tenzij we te kwader trouw zijn, komen we al kiezend nooit bij zoiets als vaste grond uit. Geen zweem van dat soort zwaarwichtigheid bij Luhmann, voor wie elke beslissing neerkomt op een grote of kleine sprong over een onzichtbare afgrond, al dan niet onder tijdsdwang, en ook met meer of minder begeleidende zelftwijfels of sociale commotie.

Waarop Luhmann in de Leuvense Aula Pieter De Somer concludeerde dat de collega's die hem een eredoctoraat toekenden allicht met verstand en wijsheid hadden beslist.

Kiezen is cultuur

We leven in een keuzemaatschappij, zo beweren Ulrich Beck en talloze andere sociologen die de idee van individualisering genegen zijn. Maar wat betekent dat dan, kiezen? Selecteren uit minstens twee mogelijkheden die je eindeloos tegen elkaar kan blijven afwegen. Zonder het minimale, nooit helemaal te rechtvaardigen trancheren tussen ja of nee, valt er inderdaad niets te beslissen. Kiezen is delen zonder mathematische zekerheden, zoniet is er geen sprake van een keuze. De uitkomst wordt steevast toegerekend aan een individu of sociaal verband, zoals een regering of bestuurscollege. Precies in deze attributie toont zich volgens Luhmann het gewicht van de samenleving: een actor wordt sociaal verantwoordelijk geacht voor iets dat men nooit sluitend kan verantwoorden. Dat geldt voor de simpele keuze om vanavond dit-en-geen-ander boek te lezen evengoed als voor een complexe regeringsbeslissing. Beide zijn contingent en finaliter grondeloos, maar een ik of ministerraad wordt in principe toerekeningsvatbaar bevonden.

Onze maatschappij kan gewoon niet zonder de aanname dat een ik of een wij aansprakelijk kan worden gesteld voor deze keuze of gene beslissing. Zonder de idee van autonome en zelfbewuste subjecten geen moraal, geen contracten, geen vrije intimiteiten... – kortom, geen hedendaags samenleven. Het debat over de vraag of de omgang met twee of meer opties in wezen een beetje dan wel zeer sterk een kwestie van vrijheid of determinatie is, loopt ondertussen al eeuwenlang. Sociologisch volstaat de observatie dat in onze maatschappij in brede sociale kring en alle maatschappelijke domeinen, het recht voorop, de premisse van vrije keuze de regel is. Die aanname is daarbinnen geïnstitutionaliseerd: ze geldt als een onbetwifelbaar feit. Tot het tegendeel is bewezen, inderdaad, wat bijvoorbeeld in

rechtszaken serieus wat bewijslast meebrengt. Aantonen dat je onder dwang een overeenkomst hebt getekend of in een vlag van lichte zinsverbijstering een strafbare daad stelde, is juist zo moeilijk omdat het recht van het bestaan van een vrije wil uitgaat.

Wilsvrij handelen verschilt van impulsief gedrag. Vandaar de complementaire veronderstelling dat we beslissingen rationeel, met argumenten en ietwat sluitende redeneringen kunnen onderbouwen. Deze premisse doet eigenlijk behoorlijk paradoxaal aan, aangezien bij het volgen van een logisch dwingende conclusie geen écht vrije keuze wordt gemaakt. Een en ander zorgt in het sociale verkeer nogal eens voor eindeloos gepalaver: handelde iemand nu wel of niet vrij? Die in wezen onbeantwoorbare vraag wordt sociaal beslecht door algemeen aanvaarde rechtvaardigingen die alsnog de onmogelijkheid afdekken om finale argumenten te geven. Niet een universele menselijke rede maar een cultuur geeft de doorslag bij het legitimeren van keuzes.

Sociabiliteit gaat samen met de dwang van *accountability*, zo zegt een van de hoekstenen van de etnomethodologie (een marginale stroming binnen de sociologie, mede omdat ze net zoals de systeemtheorie consequent antideterministisch denkt). Beslissingen die niet sluitend kunnen worden verantwoord, moeten alsnog worden verrechtvaardigd onder beroep op ingeburgerde *accounts* of een sociaal geaccepteerde uitleg. Keuzes justifyeer je aan de hand van geïnstitutionaliseerde justificaties, gaande van het minimale 'ik heb daar echt wel over nagedacht' tot het eerder maximale 'ik volgde het handboek *rational choice*'. Het helpt uiteraard als je kan zeggen dat je bij het kiezen ook rekening hield met anderen. Daarentegen kan je in een seculiere cultuur een beslissing moeilijk onderbouwen door te verwijzen naar een goddelijke ingeving. De plausibiliteit van de cultureel beschikbare *accounts* om je persoonlijke verantwoordelijkheid bij keuzes in te lossen, wisselt tevens per sociale situatie of maatschappelijke sfeer. Een kunstenaar kan schijnbaar bizarre artistieke vrijheden tijdens een interview heel wel legitimeren met de stoplap 'ik volgde mijn intuïtie'. Met die paar woorden zal een

manager niet meteen zijn raad van bestuur overtuigen wanneer hij op het matje wordt geroepen om uitleg te verschaffen bij een belabberd kwartaalresultaat.

Actieve passiviteit

Of mensen rationeel dan wel irrationeel zijn, of misschien allebei, doet er dus sociologisch niet echt toe. Ze maken gewoonweg keuzes die ze wel of niet kunnen rechtvaardigen aan de hand van een resem culturele clichés die het beslissen kaderen, als plausibel of ongeloofwaardig laten verschijnen in de ogen van oordelende anderen of het eigen gesocialiseerde geweten. Goede redenen zijn kortom rationalisaties die verstandig ogen omdat ze aansluiten bij de standaardscenario's van weloverwogen handelen of bewust kiezen. Dat resulteert in een geïndividualiseerde samenleving in een eindeloze parade van zelfpresentaties die doordachtheid of reflexiviteit voorspiegelen. Wanneer dat impressiebeheer – de term stamt van Erving Goffman – niet helemaal slaagt of men een *faux pas* begaat, kan men uitwijken naar eveneens voorgegeven excuusregelingen.

Onze cultuur kent inderdaad een rijk geschakeerd boeket van verantwoordingen om onverantwoord gedrag en dito keuzes alsnog te verantwoorden, tegenover jezelf en vooral tegenover anderen. Van de Romantiek erfden we bijvoorbeeld de idee dat hoogst individuele emoties in persoonlijke relaties een gegronde leidraad aanreiken. Wat breng je dan soms nog verder in tegen de vriend of vriendin die na een blunderbeslissing zegt: 'Ik voelde gewoon dat ik het zo moest doen'? (In niet-persoonlijke relaties is dat meestal geen geldige verantwoording.) Ziehier de alom bekende paradox van de actieve passiviteit: je vandaag actief presenteren als een ik dat gisteren passief een dwingende emotie onderging. Die voorstelling krijgt echter enkel applaus voor zover het ingeroepen affect in een moreel aanvaardbaar register zit. Gewelddriften blijven in onze geciviliseerde maatschappij taboe.

Een andere bekende excuusregeling verwijst dan weer naar sociale factoren en brengt zo het hier gehanteerde sociologisch

perspectief zélf in het spel. Onverantwoorde beslissingen kunnen immers een schijn van plausibiliteit verkrijgen door ze af te boeken als sociaal passief. Een keuze wordt dan niet het individu maar de sociale context toegerekend. Men onderging de situatie: niemand die ervoor kiest om op te groeien in een kansarm gezin en de beperkingen die dat met zich brengt. Of het was een kwestie van macht: de sociale slachtoffermoraal kent vele varianten. Reflexieve autonomie is de norm in onze cultuur, maar die voorziet tevens in het alibi van sociale heteronomie. En wat geldt voor *accounts* in het algemeen, gaat ook op voor excuusregelingen in het bijzonder. Ze zijn er in soorten, en enkele uitzonderingen daargelaten wisselt hun plausibiliteit naar sociale situatie of maatschappelijk domein (een algemeen bruikbare verontschuldiging is bijvoorbeeld 'sorry, ik stond in de file' of 'tja, de trein had weer eens vertraging' bij te laat komen).

Veranderende alibi's

Of mensen vrij of onvrij kiezen, handelingsvermogen (met een typisch sociologenwoord: *agency*) bezitten dan wel van buitenaf worden gestuurd (trefwoord: *structure*), zorgt meermaals voor verhitte debatten in het brede maatschappelijke midden én onder de sociale wetenschappers die dat midden bestuderen. Misschien is het alvast voor die laatsten wijzer om een vingerwijzing van Luhmann te volgen en op de modus van de tweede orde-observatie over te schakelen. Je observeert dan in welke situaties mensen zichzelf als actieve of vrije dan wel als passieve of gedetermineerde actoren observeren.

De sociale attributiepsychologie leert dat we er sterk toe neigen om positieve handelingsgevolgen aan onszelf toe te schrijven. Een geslaagd examen of een promotie op het werk boeken we door de bank op ons eigen conto af. Individuele prestaties geven de doorslag, de sociale context doet er niet of nauwelijks toe. Ook keuzes die (achteraf!) de juiste blijken te zijn, rekenen we doorgaans niet het toeval toe maar bevestigen onze vrijheid en doordachtheid. Bij falen of tekortkomingen komt daarentegen

meteen de sociale entourage in beeld: 'Het is niet mijn maar zijn schuld.' Of het is de fout van dé maatschappij of dé cultuur. Of van Het Systeem.

Met het proces van individualisering, waarover meer in het hiernavolgende essay, veranderden wel de contouren van de sturende omgeving, die missers alsnog kan rechtvaardigen. Het alibiregister verschuift van buiten naar binnen, van sociabiliteit naar individualiteit. Onontkoombare emoties hadden we al langer, met dank aan Freud en de psychoanalyse, maar thans wint ook de idee van genetische determinatie alom veld. Daarmee correspondeert een herziening van de impact van maatschappij en cultuur: hun causale imprint zou zijn af te lezen aan de werking van de hersenen. Daarin ligt volgens Dick Swaab en andere brein-deskundigen de sleutel om gedrag te verklaren en te veranderen. Zeg bij de verantwoording van onverantwoorde keuzes dus niet langer dat je sociale afkomst je parten heeft gespeeld, maar roep je helaas al vroeg gevormde brein als excuus in. Populaire neurologie als substituut voor gepopulariseerde sociologie?

Vrijheidsdwang

Toch blijven u en ik in principe vrije wezens. Dat zeg ik niet maar wordt keer op keer in onze samenleving beweerd. Mijn of uw vrijheid is een sociaal feit à la Emile Durkheim, de medegrondlegger van de sociologie als academische discipline: een bovenindividuele, voorgegeven en dwingende voorstelling. Daar kunnen 'de neuro's' gewoonweg niet tegenop, en het ziet er niet naar uit dat daar snel verandering in zal komen. Het samenspel van individualisering en een neoliberaal tijdsclimaat zorgt er immers voor dat de lusten en, vooral, de lasten en vaak onbedoelde gevolgen van keuzes ons nog sterker worden aangerekend dan voorheen. Ook dat zet een toegenomen druk op het afschrijven van verkeerde beslissingen op de sociale omgeving. Deze boekhouding verliest aan legitimiteit, want 'jij hebt toch zélf gekozen' (en had dus beter kunnen weten toen je besliste om je baan of relatie op te zeggen). Het is een ontwikkeling die per saldo

ook de plausibiliteit van het sociologisch perspectief aanvreet. Wat Norbert Elias ooit het egocentrische maatschappijbeeld noemde, wint sociaal veld: sociologisering raakt overvleugeld door psychologisering.

De fictie van het vrij kiezende en zelfbewust beslissende subject werd ondertussen kapot gedeconstrueerd door filosofen en sociologen. In het maatschappelijke midden floreert deze intellectuele minkukel echter als nooit tevoren. Ons wordt gedurig gevraagd verantwoordelijke keuzes te maken en die ook sociaal te verantwoorden, door vriendinnen of partners evengoed als door anonieme prestatiecriteria of de pleitbezorgers van een schoner milieu. Het van tradities bevrijde individu ziet zo zijn vrijheid van alle kanten belaagd door allerhande eisen en verwachtingen die allemaal de redelijkheid aan hun zijde lijken te hebben. Wat valt er immers in te brengen tegen een meer performante kunstensector of universiteit, of tegen een gezondere levenswandel? Het meer aan keuzevrijheid wordt kortom vergezeld door nieuwe normen die deels bovenop al bestaande komen. Dat resulteert tevens in andere justificatieschema's in de trant van: 'Ik kies juist want ik opteer voor consuminderen.' Ze bevestigen enkel de sociale pressie om tegelijk vrij en verantwoordelijk want verantwoordbaar te handelen.

U en ik hebben meer te kiezen dan onze ouders (zo zegt de socioloog de samenleving na). Daarom moeten we ook meer kiezen: keuzevrijheid is vaak keuzedwang. Die komt dus met de plicht tot sociale verantwoording conform oude en nieuwe clichés. Je gaat bijvoorbeeld niet zomaar even uit eten met enkele vrienden, maar kiest zorgvuldig een restaurant aan de hand van recensies op internet en een gedeeld multicultureel of ecologisch ethos ('geen vlees!'). De samenleving geeft meer vrijheid, en tegelijk legt ze daar beslag op via een fijnmaziger legitimatiedruk die zowat iedere uiting van gewoontevorming negatief waardeert. Dat wordt een mens soms te veel. Dan zeg je 'kies jij maar'. Met een beetje diplomatie lijkt dat trouwens hoogst hoffelijk. Het sociaal afboeken van keuzes gaat dus gewoon door, maar dan wel geïndividualiseerd

en niet onder beroep op een traditie: jouw vrijheid is mijn keuze, 'jij beslist voor mij'. Voor ons. Alleen is dat ons geen wij of collectief meer, niet langer de samenleving in de volle zin van het woord.

Bibliografische aantekening

Voor een korte kennismaking met de grondlijnen in Luhmanns denken, dat mij in deze bundel wel vaker gidst, zie Rudi Laermans, 'Niklas Luhmann', in Robin Celikates e.a. (red.), *De nieuwe Duitse filosofie. Denkers en thema's voor de 21e eeuw*. Amsterdam: Boom, 2013, pp. 501-516. Meer uitvoerige besprekingen zijn te vinden in de bijdragen verzameld in Rudi Laermans (red.), *Sociale systemen bestaan: een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*. Leuven: Acco, 1997; Rudi Laermans, *Communicatie zonder mensen: een systeemtheoretische inleiding in de sociologie*. Amsterdam: Boom, 1999; en Tannelie Blom, *Complexiteit en contingentie. Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann*. Kampen: Kok Agora, 1997. Van Luhmann stamt overigens ook de uitdrukking 'excuusregeling'.

Ulrich Beck kaartte als eerste binnen de sociale wetenschappen de idee van individualisering aan in *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. Ik kom er nog uitvoeriger op terug in het hiernavolgende essay 'Individualiteit in meervoud'.

Dat zelfverantwoording of *accountability* een sociale must is, wordt meermaals onderstreept door Harold Garfinkel in *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall, 1967. Luc Boltanski en Laurent Thévenot bespreken uitvoerig een aantal ingeburgerde legitimatieschema's in *De la justification*. Paris: Gallimard, 1987.

De noties van zelfpresentatie of impressiebeheer (Erving Goffman), sociale feiten (Emile Durkheim) en egocentrisch maatschappijbeeld (Norbert Elias) duiken in elke inleiding in de sociologie op. Zie bijvoorbeeld Rudi Laermans, *De*

maatschappij van de sociologie. Amsterdam: Boom, 2012. Minder schools van opzet en bijzonder leesbaar is Mark van Ostaijen, *Wij zijn ons. Een kleine sociologie van grote denkers*. Nijmegen: Vantilt, 2018.

Dat de hedendaagse neuropsychologie bepaald verreichende claims maakt, leert bijvoorbeeld de bestseller van Dick Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*. Amsterdam: Atlas Contact, 2010.

Individualiteit in meervoud

Dat u en ik onderscheiden individuen zijn, lijkt ook in postmoderne tijden een onbetwistbare certitude. Paradoxaal genoeg zorgt deze gedeelde opvatting vaak voor verdeeldheid: de gedachte die ons verbindt, werkt tevens ontbindend. Want we koesteren onze individuele opvattingen en twisten daarom onderling over meningen, smaken, preferenties... We scheppen daar nogal eens genoeg in omdat het toelaat de eigen individualiteit in de verf te zetten. Onze individualiteit is inderdaad niet enkel een opvatting over wie of wat we zijn, maar tevens een waarde. Nauwelijks iemand heet graag een grijze muis: we scoren liever hoog dan middelmatig op de individualiteitsschaal. Vandaar weer een andere paradox. Je individualiteit kan je niet alleen beleven: om ze te onderkennen en te genieten, ben je op anderen aangewezen. 'Ik ben ik' dankzij het verschil met minimaal één niet-ik.

De gangbare visie op individualiteit is geënt op de filosofische en juridische idee van subjectiviteit. Met de subjectnotie corresponderen drie basisideeën. Een: je bent een subject voorzover je het vermogen tot zelfbewustzijn bezit, dus jezelf dan wel eigen gedachten, handelingen of gevoelens mentaal kan objectiveren. Dat vermogen bezit je niet per definitie en is ook niet in elk moment gegeven. Gekken, zo wist Descartes al, hebben een troebel bewustzijn en als normaal beschouwde mensen

kunnen in een kortstondige vlaag van verstandsverbijstering de bekwaamheid tot zelfobjectivering verliezen.

Twee: zelfbewustzijn laat doordachte beslissingen toe en legt daarom de basis voor wilsvrijheid. Subjectiviteit is zelfreflexiviteit is zelfbepaling: dankzij het vermogen tot zelfobjectivering is een subject tevens het fundament of draagvlak van eigen handelen (dat is meteen ook de oorspronkelijke betekenis van het Latijnse *subiectum*). Het moderne subject heeft daarom wat van een seculiere en soevereine god: je kent jezelf en je bewoont een zelfveroorzaakte wereld.

Drie: een subject vindt via zelfreflectie in zichzelf ook een eigen identiteit, ja een unieke bestaansgrond. Via zelfonderzoek komt het erachter wie het eigenlijk is. De uitdrukking van dat 'diepe zelf' doorheen handelingen is synoniem voor waarachtige zelfexpressie.

We zijn in onze cultuur niet vrij om te kiezen voor of tegen de mogelijkheden van zelfreflectie, keuzevrijheid en een authentiek zichzelf-zijn. Dat geeft pas écht een paradox: we zijn geen subjecten, maar we worden het gedurig omdat we het moeten zijn. Het is als met de eerste persoon enkelvoud. Een Nederlandssprekende ontkomt er niet aan 'ik' te zeggen en zo zichzelf keer op keer tot fundament van gedachten of handelingen te promoveren. Deze paradoxale verstrengeling van autonomie en heteronomie zit al in de subjectnotie zélf besloten.

Zoals Michel Foucault geregeld heeft onderstreept, verwijst het woord subject naar zowel zelfbeschikking als onderschikking. Een subject kiest autonoom, maar evengoed stipuleert de taal dat men het subject of voorwerp van door anderen genomen beslissingen kan zijn. Het recht illustreert deze verwevenheid van zelfbepaling en bepaald worden bijzonder treffend. Met de figuur van het rechtssubject sporen rechten en vrijheden, beide gegeven vanuit de veronderstelling dat zelfbewustzijn en vrije wil geen loze woorden zijn. Maar geen rechtssubjectiviteit zonder de onderschikking aan een stel regels en plichten, een resem voorwaarden die de juridisch toegekende autonomie normeren en inperken.

De geïndividualiseerde leefwereld

Volgens Ulrich Beck en talloze andere sociologen leven we in het tijdperk van de veralgemeende subjectiviteit. Dat heet individualisering, al is subjectivering eigenlijk een betere uitdrukking. Het houdt twee dingen in. Enerzijds is er de sociale democratisering van de keuzebiografie: het leven veranderde in een schier eindeloze aaneenschakeling van beslissingsmogelijkheden binnen domeinen als consumptie, persoonlijke relaties, vrijetijdsbesteding... In de alledaagse levenssfeer waren vrijheid en autonomie eeuwenlang sociale privileges, thans stempelen ze de levens van ontelbare individuen. Anderzijds veralgemeende de feitelijke reikwijdte van zelfbewustzijn en zelfbepaling. Steeds meer onderwerpen of relaties werden het voorwerp van bewuste reflectie en een doordachte identiteitsopbouw. Zo consumeren we al lang niet meer om aan onze behoeften te voldoen. Al keurende en kopende knutselen we een eigen levensstijl bij elkaar en proberen we ons diepste zelf publiek gestalte te geven. De hedendaagse consument is een levenskunstenaar, iemand die zijn of haar individualiteit nadrukkelijk tot basis van de gedragen kleren, de zonet aangeschafte muziekjes en de gisteren gekochte sneakers promoveert. Consumeren is kiezen, kiezen doe je met verstand, en verstand is een kwestie van zelfkennis.

De naoorlogse verbreiding van het ik-besef heeft veel te maken met de uitbouw van de ondertussen vertimmerde verzorgingsstaat, de in historisch perspectief geweldige productiviteitsgroei tijdens *les trentes glorieuses* (de periode die loopt van 1945 tot 1975), en de inburgering van de media- en consumptiecultuur. Samen creëerden ze een sociaaleconomisch draagvlak voor het proces van individualisering. Dankzij het relatief democratische onderwijsbeleid van West-Europese snit hebben we bijvoorbeeld meer scholingsmogelijkheden. En een op zelfstilerende gerichte levensstijl is simpelweg ondenkbaar zonder een modaal inkomen en het stilaan gigantische warenaanbod.

Dat binnen almaar meer levensdomeinen nadenkendheid en wilsbesluiten worden gevraagd, heeft tevens te maken met de

VERANTWOORDING

- ‘Verantwoord kiezen’ verscheen onder dezelfde titel in een langere versie in *Sociologie Magazine*, 20(3), 2012.
- ‘Individualiteit in meervoud’ is de sterk ingekorte versie van de gelijknamige tekst die werd gepubliceerd in *Eenzaam in het netwerk. Hoe afhankelijk is onze onafhankelijkheid*. Gent: Cultuurcahiers van de Hogeschool Gent, 2006.
- ‘Ingeburgerde individualismen’ is een drastisch gesnoeide vertaling van het gezamenlijk met Liza Cortois (eerste auteur) geschreven artikel ‘Rethinking Individualization: The Basic Script and the Three Variants of Institutionalized Individualism’, in *European Journal of Social Theory*, 21(1), 2017.
- ‘De neoliberale conditie’ herneemt de basisgedachten van twee Engelstalige teksten: ‘The Condition of Neoliberalism’, in *A-Prior*, 19, 2009 en ‘Neoliberalism’, in Paul Atkinson et al (eds.), *Encyclopedia of Social Research Methods*. London: Sage, 2020.
- ‘Manische depressiviteit als levensvorm’ is de ingekorte vertaling van ‘Manic Depression is Searching My Soul. On Neoliberalism’s Dominant Structure of Feeling’, in Agnieszka Sosnowska (ed.), *Free Gestures*. Warschau: Centre for Contemporary Art, 2018.
- ‘We the People’ combineert delen uit ‘Populisme, democratie en politiek systeem’, verschenen in *De Witte Raaf*, 116, 2005, met enkele paragrafen uit ‘Populisme als buitengewone politiek: naar een Weberiaanse interpretatie’, in J. Uitermark e.a. (red.), *Power to the people! Een anatomie van het populisme*. Amsterdam: Boom, 2012.
- ‘Populistische democratie?’ put eveneens uit het zonet al genoemde essay ‘Populisme, democratie en politiek systeem’ en herneemt daarnaast enkele argumenten uit ‘Framing the Sovereignty of the “Democratic State”

- Sociologically: Reflections on the Political System, Contemporary Populism and Democracy', in Willem Schinkel (ed.), *Globalization and the State: Sociological Perspectives on the State of the State*, London: Palgrave Macmillan, 2009.
- 'Commonalisme als realiteit en belofte' is een ingekorte vertaling van 'The Promises of Commonalism', in Lieven De Cauter, Ruben De Roo & Karel Vanhaesebrouck (eds.), *Art and Activism in the Age of Globalisation*. Rotterdam, NAI Publishers, 2011.
  - 'Notities over artistieke commoning' koerst gedeeltelijk op een paar ideeën uit "Being in Common": Theorizing Artistic Collaboration', in *Performance Research: A Journal of Performing Arts*, 17(6), 2012, maar volgt in ingekorte vertaling vooral 'Notes on Artistic Commoning', in Pascal Gielen & Nico Dockx (eds.), *Commonism: A New Aesthetics of the Real*. Amsterdam: Valiz, 2018.
  - 'Acht axioma's over communicatie en sociabiliteit' is een enkel op detailpunten herziene herpublicatie van het oorspronkelijk in het Engels geschreven essay 'On/Off: Eight Axioms About Communication & Sociability', in Honoré d'O & Kahil Janssens (eds.), *Holy Molecule: Axioms - Second Reading*. Oostende: mu.ZEE, 2016.
  - 'Onontkoombare censuur' is een sterk ingekorte en bewerkte versie van 'De sociale onontkoombaarheid van censuur', in Geert Buelens (red.), *De militanten van de limiet. Over censuur en vrije meningsuiting*. Leuven: Van Halewyck, 2000.
  - 'Geld, communicatie en kunst' verscheen in een langere versie onder de titel 'Geld maakt vrij. Over geld, communicatie en kunst' in *Etcetera*, 68, 1999.
  - 'Het aandachtsregime' combineert paragrafen en inzichten uit de volgende drie teksten: 'Producing Attention', in *Onomatopee*, 18, 2007; 'The Attention Regime: On Mass Media and the Information Society', in Willem Schinkel &

- Liesbeth Noordegraaf-Eelens (eds.), *In Media Res: Peter Sloterdijk's Spherological Poetics of Being*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011; en 'Minimal and Maximal Reading', in Mieke Gerritzen, Geert Lovink & Minke Kampman (eds.), *I Read Where I Am: Exploring New Information Cultures*. Amsterdam: Valiz, 2011.
- 'Moraal, maatschappij en media' is een drastisch ingekorte versie van 'Moraal en media in de hedendaagse wereld-maatschappij: het verdicht van de systeemtheorie', in Gert Verschraegen & Ignaas Devisch (red.), *De verleiding van de ethiek. Over de plaats van morele argumenten in de huidige maatschappij*. Amsterdam: Boom, 2003.

OWL PRESS

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

Gent, België
info@owlpress.be
www.owlpress.be

ISBN 9789463931236
NUR 741
D2020/11.089/26

© 2020, Borgerhoff & Lamberigts nv

Auteur: Rudi Laermans
Coördinatie: Sophie Vanluchene, Nils De Malsche & Joni Verhulst
Eindredactie: Remco Houtman-Janssen
Ontwerp cover en binnenwerk: Jeroen Wille, Studio Luc Derycke

Gedrukt in Nederland
Eerste druk: maart 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische drager of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft geprobeerd bij de samenstelling van deze uitgave alle rechthebbenden op copyright te contacteren. Mocht er een opname zonder voorkennis van rechthebbenden zijn gebeurd, dan verzoeken wij dezen alsnog contact op te nemen.

